

İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Kullanılan Madenler Ve Maden İşletmeciliği

Mines Used In Turks In The Pre-Islamic Period And Mining Management

Yaşar BEDİRHAN¹ Naime SÜDER²

¹ Doç.Dr.; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Ağrı, Türkiye (Corresponding Author)

² Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı, Türkiye

ÖZET

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin bozkır kültürünün etkisiyle ekonomik faaliyetleri hayvancılık ve madencilik olmuştur. Orta Asya coğrafyasının yeraltı kaynakları bakımından zengin olması birçok madenin işlenmesinde etkili olmuştur. Bu madenler; bakır, altın, gümüş, kalay, tunç, demir, tuz, lacivert taşı, vb. madenlerdir. Madenlerden sadece çıkarıldıkları bölgelerdeki ile yetinilmeyip, komşu ülkelerden de maden ihraç edilmiştir. Madenlerden, günlük hayatta, iktisadi ve ticari hayatta, süs eşyaları yapımında, savaş araç-gereçleri yapımında ve daha birçok alanda faydalanılmıştır. Madenlerden yapmış oldukları ürünlerin ihtiyaç fazlasını ise ticari alanda kullanmışlardır. Ayrıca ticari anlamda ve komşu devletlerle olan ilişkilerde söz sahibi olmak adına dönemin en önemli ticaret ağı olan Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu ve Karadeniz'in kuzeyinden başlayıp Çin'e kadar uzanan Kürk Yolu'nun bir kısmını ellerinde bulundurmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet Öncesi Dönemde Türkler, madenler, kullanım alanları, ticaret, komşu devletler.

ABSTRACT

In the pre-Islamic period, the economic activities of the Turks, with the influence of the steppe culture, were animal husbandry and mining. The fact that the Central Asian geography is rich in underground resources has been effective in the processing of many mines. These mines; copper, gold, silver, tin, bronze, iron, salt, lapis lazuli, etc. are mines. Not only were they satisfied with the areas where they were extracted from the mines, but they were also exported from neighboring countries. Mines have been used in daily life, in economic and commercial life, in the production of ornaments, in the production of war equipment and in many other areas. They used the surplus of the products they made from the mines in the commercial area. In addition, in order to have a say in trade and relations with neighboring states, they had a part of the Silk Road, which was the most important trade network of the period, starting from China and extending to Europe, and a part of the Fur Road, which started from the north of the Black Sea and extended to China.

Keywords: Turks in the Pre-Islamic Period, mines, usage areas, trade, neighboring states.

1. GİRİŞ

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Orta Asya tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca bölge konum itibariyle de birçok savaşa sahne olmuştur. Bölgenin Türk tarihi açısından son derece önemli olmasının sebebi ise Türklerin ilk anayurdu olmasından kaynaklanmaktadır. Orta Asya konumu itibariyle güneyde Himalaya Dağları, kuzeyde Sibirya, doğuda Kingan Dağları ve batıda Hazar Denizi yer almaktadır.¹

Bölge sadece coğrafi açıdan önemli olmakla kalmayıp aynı zamanda yeraltı kaynakları açısından da oldukça önemli bir bölgedir. Kömür, petrol, demir, altın, gümüş, bakır, kükürt, tuz ve kalay yatakları yönünden zengindir ve dünya çapında önemli bir yere sahiptir.²Bölgede bozkır kültürünün etkisi ile ekonomik faaliyetler hayvancılık ve madencilik üzerine dayanmaktadır.

Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler buldukları bölgenin coğrafi konumunun ve zorlu hayat şartlarının bir sonucu olarak sürekli savaş halinde olmuşlardır. Bu durum Türklerin savaşçı bir yapıya sahip olmalarına ve savaş stratejisinde, savaş aletlerinin yapımı ve kullanımında ileri seviyelere ulaşmalarında etkili olmuştur.

Türklerin kullanmış olduğu en önemli maden demir olmuştur. Demire vermiş oldukları önem demircilik alanında ilerlemelerinde etkili olmuştur. Ayrıca bakır ile kalayın karışımından elde edilen tunçta Türkler tarafından kullanılmıştır. Altın ve gümüşü alaştırmak için ise elektron elde etmişlerdir.³İhracatın merkezinde ise demir, tunç ve bunlardan yapılmış eşyalar yer almıştır.

Başlıca geçim kaynakları demircilik ve madencilik olan İslamiyet öncesi Türk toplulukları; kılıç, kalkan, kargı, temren, mızrak imal etmişlerdi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanmakta ve kıymetli taşlarla süslenmekteydi. Kemer tokaları, kayış uçları kav muhafazası, ok kutuları, zırhlar, tolğalar çoğunlukla altın ve gümüş ile süsleniyordu.

Ayrıca madeni tabaklar, maşrapalar, kaşıklar, kazanlar, bıçaklar gibi mutfak eşyaları, heykeller, demir kapılar mevcuttur. Türkler altın, gümüş ve bakır paralar da kestirmişlerdir.

¹Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2016, s. 21; Bkz. Yaşar Bedirhan, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Yayınları, (6.Baskı), Konya, 2019, s. 15.

²Turgun Almas, *Uygurlar*, (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.199.

³İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.270.

İhraç ürünleri arasında ise bakır mamulleri, kandiller, kurşun mamulleri, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, ok- yay vb.” ürünler yer almıştır. Çin’den başlayıp Avrupa’ya kadar uzanan *İpek Yolu* gibi önemli bir ticaret ağının etrafında bulunan Türk toplumları bu yoldan önemli ölçüde fayda sağlamışlardır. Bu yol sayesinde diğer birçok devlete ürün ihraç edilmiş ve aynı zamanda ürün ithali de sağlanmıştır.

Ayrıca ticari faaliyetler bununla da sınırlı kalmayıp Karadeniz’in kuzeyinden başlayıp Çin’e kadar uzanan Kürk Yolu da Türklerin üretmiş oldukları ürünlerin ticaretinin sağlanmasında etkili olmuştur. Kaynaklara göre çoğunluğunu Çin toprakları oluşturan sınır şehirlerinde ilk serbest ticaret pazarları, Asya Hunları ile Çinliler arasında kurulmuştur.⁴

Bozkır Türk kültüründe demir devletin kuruluşunda ve gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar yerleşik kültüre geçiş demir ile olmasa da bazı uygarlıklar tarafından bilinmemekteydi. Bu uygarlıklardan Moğollar demiri çok geç dönemde kullanmaya başlamışlardır. Rivayetlere göre demirciliği sonraları öğrenen Moğollardan pek çoğu 13. yüzyılda bile maden işlemeyi bilmedikleri gibi ok uçlarını da kemikten yapıyorlardı.⁵

2. İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKLERDE MADEN VE MADEN İŞLETMECİLİĞİ

2.1. İskitler (Saka)

İskitler, M.Ö. VII-IV. yüzyıllarda Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz’in kuzeyinde, Dinyeper nehirlerine ve Tuna’ya kadar uzanan sahada yaşamışlardır.⁶ Kaynaklarda İskitler için kullanılan Saka adının “yay” anlamına geldiği bunun sebebinin ise çok iyi ok ve yay kullanmış olmaları gösterilmiştir. Diğer bir kaynakta ise İskitlerden “atlı okçular” ve “ok atarak savaştıklarından” bahsedilmiştir.⁷

İskitlerin buldukları coğrafya da kullandıkları silahlar maden işleyicilikleri, kullandıkları hayvan üslubu diğer Türk topluluklarına da yansımıştır. M.Ö. V. yüzyıla tarihlendirilen ve İskitlere ait olduğu kabul edilen Kazakistan’daki Esik Kurganı’nda ortaya çıkarılan altın madeninden yapılmış 5000’e yakın altın eşya arasında en dikkat çeken buluntu çizmesinden başlıgına, kemerinden kılıcına kadar her şeyinin saf altından yapılmış ve bir prense ait olduğu düşünülen elbisedir. Bu elbise “*Altın Elbiseli Adam*” olarak adlandırılmıştır.⁸ İskitlerde hükümdarlara ait mezarlarda gümüş ve bakır kullanmadıkları için altın kupalar bulunmuştur.⁹

Ayrıca bozkırlarda yaşayan diğer birçok Türk toplumlarında olduğu gibi el işi ürünler İskitlerde önemli bir yere sahiptir. Özellikle madenler üzerine yapılan işlemler ve oyma sanatı, Doğu Asya’dan Orta Avrupa’ya kadar bütün bozkırlarda “*Hayvan Üslubu*” adı verilen süslemelerin öncüsü İskitler kabul edilmiştir.

Ayrıca İskitler madenlerden savaş aletleri de yapmışlardır. Bunların başlıcalarını; kemikten, demirden ve bronzdan yapılmış ok uçları, kılıçlar, kamalar ve demir, altın kaplama veya kemikten yapılmış kabzalar oluşturmaktadır.¹⁰ (İskitler yapmış oldukları ok uçlarının dökümünde kullanılan bakırı bölgede yeterli oranda olmadığı için ithal etmişlerdir.)

İskitler savaş kıyafeti olarak; savaş başlığı, kılıç kayışı, koltuk atlarını koruyan parçalar giymişler ve bunlar altın süslerle bezenmiş ve ayakları bol pantolonlarla korunmuştur. Bütün silahları bakırdan yapılmıştır. Silah uçlarında bakırdandır. Sadece üzerindeki işlemlerde altın kullanmışlardır. Ayrıca atlarının da bakırdan yapılmış süslerle süslemişlerdir.¹¹ Yapmış oldukları bu süslemelerde hayvan üslubu örneklerine bolca yer vermişlerdir, kılıç sapları, mızraklar ve bıçaklar, kapkacaklar, at koşum takımları, eğerler, maşrapalar, günlük hayatta ve ticarete kullanılan diğer birçok üründe örnekleri vardır.¹²

İskit şehirlerinden olan Kamenskoye’de Dinyeper bataklıklarında bol miktarda demir bulunmuş ve bulunan demirler kil ve taş kalıplarda işlenmiştir. İskitlere ait bu yerleşim yerlerinde ve mezarlarında oldukça farklı türde demir ürünler ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan bir kısmını; savaş araç gereçleri, gemler, demir kaynak çıkıntıları, kil ocak parçaları oluşturmuştur. 1939’da yapılan kazılarda evlerden birinde duvarda kare şeklinde demir ocağı ve demiri eritmek için kullanıldığı düşünülen içinde ağaç kömürünün bulunduğu çukurlara rastlanmıştır. Evin büyüklüğünden, evde yaklaşık dokuz yüz demirci ailenin yaşadığı neticesine varılmıştır.¹³

⁴ Uğur Erden, *İslamiyet öncesi Türlerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)*, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2017, s.6.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, Ankara 2010, s.207.

⁶ A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2019, s.7.

⁷ Erkan Göksu, “Okla Yükselen Millet”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa Sempozyumu ve Kocaeli Tarihi III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s.2473.

⁸ M. B. Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2010, s.279.

⁹ Herodotos, *Tarih*, Say Yayınları İstanbul 2017, s.260.

¹⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s.48, 65, 66.

¹¹ Erden, *İslamiyet Öncesi Türklere Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti*, s.9.

¹² İlhami Durmuş, “Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat İskit Kültürü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.22.

¹³ Erden, *İslamiyet Öncesi Türklere Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti*, s.9.

Savaşların yanı sıra İskitler sevmedikleri düşmanlarının kafataslarının üst kısmını kaşlarının hizasından keserler içini temizledikten sonra alt kısmını fakirler öküz derisiyle, zenginler ise hem öküz derisi hem de altın yaldızla kaplayarak kendilerine bardaklar yapmışlardır.¹⁴

2.2. Hunlar

Hunların Altay, Köymen ve Ordos gibi maden yataklarınca zengin bölgelerde yaşamaları maden işlemeciliğinde ileri bir medeniyet olmalarında etkili olmuştur. Bunun en güzel kanıtı ise madenlerden yaptıkları silahlar, altın elbiseler, bronz at gemleri, çeşitli araç-gereçler ve süs eşyalarıdır.

Demir madeni Türklerde diğer madenlerden daha fazla yer tutmuştur.¹⁵ Demircilik mesleği *kutsal* bir meslek olarak görülmüş ve demir dini törenlerde kurban takdimlerinde kullanılmıştır. Bu sebepten Hunlar demire büyük saygı göstermişlerdir.¹⁶İslamiyet öncesi dönemde madenlerden askeri alanlarda faydalanılmıştır.

Arkeolojik kazılarda Hunlardan (M.Ö. 220-46), kalma günümüze kadar ulaşmış olan tunçtan ve demirden yapılmış ok uçları ortaya çıkartılmıştır.

Avrupa Hunlarının¹⁷ yapmış oldukları oklar; farklı boyutlarda, üç kenarlı, baklava biçimli, çivi sitilinde, yassı uçlu ve başları demir veya kemik gibi sert maddelerden yapılıyordu.

Kılıçlar ise kıymetli taşlarla süslü, sahibinin güç ve kuvveti ile orantılı idi. Ayrıca hançer, mızrak, kargı, kement demirden yapılan miğfer ile zırhta hun süvarisinin silahları arasında yer almaktaydı.¹⁸Hunlar uzaktan yapılan savaşlarda ok ve yay kullanmışlar, yakın savaşlarda ise kılıç ve kısa mızraklardan faydalanmışlar ayrıca zincirden yapılmış zırhlarda kullanmışlardır.¹⁹

Diğer önemli maden buluntuları ise; kırmızı taşlar, kakılmış gümüş gemler, bronz ağustos böceği, broşlar, Kerç'ten çıkarılan altın Hun tacı, (ortasında çift başlı kartal figürü), altın varaklı, kakma taşlı, dökme fibulalar, bilezikler²⁰ ügmek ve tuşlardır.²¹

Asya Hunlarına ait başlıca madeni buluntular; hayvan mücadele sahnelerinin temsil edildiği plakalar, aplikler (elbise için) ve âlemlerdir. Yine minusinsk eserleri ile Ordos bronzları; çakı, bıçak, balta, kazma, zincir, kaşık, süs eşyaları, kap, hançer, kemer tokaları, disk ve düğmeler, hayvan figürleri, iğneler.²²vb. eserlerin yanı sıra yapılan kazı çalışmalarında, Asya Hunlarına ait olduğu anlaşılan mezar hücrelerinde çok sayıda; bronz rozetler, uçları tunçtan yapılmış cilalı bastonlar, tunç kazan, kaba tarzda işlenmiş demir ok uçları da buluntular arasındadır. Ayrıca Hunlara ait süs eşyaları arasında altın ve gümüş madenlerinden yapılmış tokalara sıkça rastlanmıştır.²³

Hun erkekleri maddi durum ve mevkilerine göre; kemer tokalarını, kayışlarını, çizmelerini, paltolarını altın, gümüş gibi değerli taşlarla süslerlerdi. Başlarına giydikleri miğferleri değerli madenlerle işlemeli ve süslü idi. Ayrıca çizme ve kemerlerinde kartal başta olmak üzere çeşitli hayvan figürleri de bulunmaktaydı.

Hun kadınları ise; elbise, manto, kuşak ve başlıklarını değişik desenlerle süs eşyası olarak başlarına takılan taç, gerdanlık, kolye, küpe, bilezik, yüzük kullanmışlardır.²⁴

Hun sanatında hayvan tasvirleri de önemli bir yer oluşturmuştur. İki ya da daha fazla hayvan karşılıklı simetrik bir şekilde tasvir edilmiş olup, tasvirler "S" şeklinde bükülmüştür. Bronz süs tabakları, altın yapraklar gümüş tabaklar ve kemik eşyalar arasında yabancı hayvan resimlerinin çizimleri vardır. Yabancı hayvan resimlerinin yer aldığı bronz süs plakaları, yuvarlak su plakaları ve yuvarlak süs tabakları ortaya çıkmıştır. Ayrıca ahşap ve madenlerden yapılmış heykeller mevcuttur.

Hunlar süs eşyası yapımında ham madde olarak bronz, demir, altın, gümüş, toprak, kemik vs. kullanmışlardır. Hunlara ait olduğu anlaşılan buluntularda çeşitli madenlerden yapılmış kemer, kemer tokaları, kemer kancaları, bronz halkalar, bronz kemer süsleri, giysiler, altından yapılmış takılar özellikle küpeler Hun kültüründe önemli bir yer tutar, oymalı bronz küpelerde Hun kültüründe önemli bir yere sahiptir.

¹⁴ Herodotos, *Tarih* s.100, 258.

¹⁵ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.31.

¹⁶ Mehmet Çeribaş, "Türklerde Demirciler ve Şamanlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2007, s.115.

¹⁷ Büyük Hun Devletinin (Hsiyung-nu'ların) M.Ö. 48 yıllarında "Şenyü"ler (Kağanlar) arasında çıkan mücadelenin sonunda Hunların bir kısmı İli havzasına gider ardından başbuğ Çje'nin Çinliler tarafından öldürülmesi üzerine Hunlar batıya göç etmişlerdir. Bkz. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.12.

¹⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s.160.

¹⁹ Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.237, 243.

²⁰ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.279.

²¹ Ügmeğ: kadınların taktıkları altın veya gümüşten yapılmış küpelerdir. Urugut ügmeğtendi: kadın küpe taktı. Tuş: kemer kayışlarının ucuna takılan altın ya da gümüşten yapılmış tokalardır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk, Türk Dili Divanı*, (çev. Fuat Bozkurt), Eğitim Yayınları Konya 2012, s.570, 571, 530.

²² Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.279.

²³ Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, s.68. Hunlar uzaktan yapılan savaşlarda ok ve yay kullanmışlar, yakın savaşlarda ise kılıç ve kısa mızraklardan faydalanmışlar ayrıca zincirden yapılmış zırhlarda kullanmışlardır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981. s.237, 243.

²⁴Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.166.

Bronz eşyalar üzerine oyulmuş madalyonlar, bakır süs eşyaları, altın çiçek tabakalar, altın süs eşyaları, dikdörtgen biçimli metal takılar, başlık süsü kullanımı yaygındır.²⁵

Hun toplumlarında ölen kişi gömülürken iç ve dış tabutlar kullanılmakta içlerine altın gümüş ve değerli eşyalar konulmaktadır. Moğolistan'ın Arust bölgesinde yapılan kazılarda hunlara ait olduğu anlaşılan buluntular arasında; şahin resimli altın taç örnek buluntulardan biridir.²⁶

Altaylardan Macaristan'a kadar uzanan bir hat üzerinde bulunan Hun mezarlarında yay, ok ve at koşum takımlarında görülen altın kaplama tekniği son zamanlara kadar Kazak, Kırgız, Türkmen gibi Türk toplulukları arasında çeşitli madenler üzerinde süsleme amacıyla kullanılmıştır.²⁷

Hun²⁸ mezarlarında en fazla çıkartılan kap türü, kazanlardır. Bu kazanların çoğunluğu bronzdan yapılmış olmalarına rağmen demir kazanlarda bulunmuştur. Pu-t'ung-kou Hun mezarında kazan ve tavalara ele geçirilmiştir. Ning-hsia eyaletinin T'oo-tzu ilçesinde yapılan kazıda da hunlara ait demir kazan bulunmuştur. Bulunan bu kazan demir ve bronzdan yapılmış olmakla birlikte Hun kültürünün gelişmişlik seviyesinin bir göstergesi olmuştur. Hunlar, toprak, demir, bronzdan bardaklar yapmışlardır. Ayrıca Shaon-hsi eyaletinin ch'ing-chen'deki Hun mezarlarından bir adet demirden yapılmış kaşık bulunmuştur.²⁹

Birçok devlet gibi Türk Devletleri de komşu ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkiler içinde olmuştur. Asya Hunlarından itibaren, Göktürklerin, Uygurların, Avarların, Kırgızların ve diğer birçok Türk Devletlerinin Çin, Bizans ve İran ile ticari ilişkiler içinde bulunup anlaşmalar yapmışlardır.

Asya Hun Devleti Hükümdarı Mete (Motun) Han (M.Ö.209-174) ile Çin İmparatoru Kao Tzu arasında uzak doğunun ilk siyasi antlaşması yapılmıştır. Türklerin ticarete verdikleri önem İpek Yolunu uzun süre ellerinde bulundurmalarından da anlaşılmaktadır. Ayrıca Türk tüccarlar Çin başta olmak üzere komşu ülkelere çeşitli ticaret kervanları düzenleyerek büyük kazançlar elde etmişlerdir.

Yine batı Çin'deki ipek ticaretinin güney yolu Herat Nehri üzerinden Herat'a gelirdi. Göktürkler zamanında ipek yoluna bağlanan ve Hindistan'ın anahtarı konumunda olan Herat bölgesine büyük önem verilmiş ve ilk çağlardan itibaren önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Türkler yapmış oldukları bu ticarete parada kullanmışlardır. Onlar özellikle Bizans, Çin ve İran gibi ülkelere aldıkları vergiler, haraclar ve tazminatlarından elde ettikleri paraları ihtiyaç dâhilinde kullanmışlardır.³⁰

2.3. Göktürkler

Göktürkler³¹ efsaneye göre komşu devletlerden birinin saldırısına uğramışlar ve sadece bir çocuk hayatta kalabilmiştir. Çocuk tam ölmek üzereyken dişi bir kurt onu bulup beslemiştir. Düşmanları çocuğu öldürmeye geldiklerinde ise dişi bir kurt çocuğu sırtına alıp Turfanın kuzeybatısındaki bir dağa götürmüş ve bir mağaraya yerleşmişlerdir. Mağarada çocuk ile kurdun birleşmesinden on çocuk doğmuştur. Çoğalıp mağaraya sığmayacak hale geldiklerinde ise Mağaradan çıkarak Altay Dağlarının güneyinde ki bölgelere yerleşmişlerdir. Daha sonra ise Juan-Juanların demircileri olmuşlardır.³²

Talka Demir Kapısı civarında yaşamış, Horosan'a "demir levhalar", "karaçori" ve "bilga tekini" adı verilen kaliteli silahlar yaparak bunları ihraç etmişlerdir.³³ Göktürkler dönemine ait yapılan arkeolojik kazılarda: kın, mızrak,³⁴ savaş baltası, miğfer, kama, bıçak (sadece iki adet demir bıçak bulunmuştur), örgülü zırh, yatay- dikey levhalı zırhlar, pul zırhlar, kolçak-dizsek ile zırhlı gömlekler kullanılmıştır. Zırhların üzerini ise altın ve gümüş işlemlerle süslemişlerdir. Ayrıca atlar içinde zırhlar yapmışlardır.

Göktürkler Hunlara nazaran gösterişe daha çok önem vermişler ve doğada az bulunan ve en değerli madenlerden olan altından yapılmış eşyaları hayatlarının birçok alanında kullanmışlardır.

²⁵ E. Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s.102, 104, 113.

²⁶ Arslan Tekin, *Yerin ve Göğünöğlü Metehan Hunların Tarihi*, Kariyer Yayınları, İstanbul 2010, s.160, 171.

²⁷ Zerrin Günel, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, 2.Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2006 s.140.

²⁸ Hunlar ziraat yapmazlar hububatı komşularından veya yakınlarındaki Hsien-hsien'den alırlar. Dağlarında demir vardır. Bunun için silah yaparlar savaşlarda ok, yay, mızrak, tek veya çift ağızlı zırh taşırlardı. Bkz. Bahattin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.25.

²⁹ Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*, s.83.

³⁰ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat," *Türkler Ansiklopedisi*, C.3 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.

³¹ Kendileri demirci bir millet olarak adlandıran Türkler demircilik sayesinde esaretten kurtulduklarına inanmış, Avarların demircileri olarak kabul görmüşlerdir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 29.

³² Kürşat Yıldırım, "Göktürkler ve Uygurlar" *Türk Tarihi ve Kültürü*, (Ed.) M. Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Ankara 2014. s.59.

³³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I* s.31.

³⁴ Buluntular arasında Göktürkler'e ait mızrak sayısı oldukça az bir yer kaplamıştır. K'e-erh-mu-ch'i mezarlarındaki buluntularda bir adet bronzdan yapılmış kırmızı renkli mızrak ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Göktürkler'e ait iki adet kın parçasına rastlanmıştır. Bunların yüzey kısımları üç paralel dizi olarak biçimlendirilmiş damla ve yarı dairesel şekilde olan akik taşı ve yakutlarla süslenmiştir. (Bkz. Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX. YY'ın Ortalarına Kadar)*, s.185

Göktürk kağanı İstemi som altından yapılmış bir taht üzerinde oturmakta idi. Çadırında ayrıca altın güğümler, ibrikler ve daha birçok eşya bulunmaktaydı. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi altın yaldızlı, altın işlemeli yastıklarda vardı. İsteminin çadırının yanında her şeyin gümüşten yapılmış olduğu bir çadır daha vardı. Oradaki sahanlar, tepsiler, heykelcikler ve direkler hep gümüşten yapılmış idi.³⁵

Göktürklere ait önemli madeni eserler arasında; hayvan üslubu ile yapılmış silahlar, at koşum takımları, üzengiler, Bilge Kağan külliyesinden çıkarılan altın taş, altın ve gümüş çeşitli kap eşyalar, takılar,³⁶kemerler³⁷yer almıştır. Göktürklerin özellikle savaş aletleri yapımında usta olmaları onların savaşlardaki başarısını arttırmış ve bölgede güçlü bir konuma gelmişlerdir.

Göktürk hükümdarı Kapgan Kağan Kitanlara karşı İmparatoriçe Wu'ya yardım etmiş ve karşılığında Çin'den üç bin adet tarım aleti, beş bin kilo demir, sekiz bin kilo tohumluk darı ve Ordos bölgesinin hâkimiyetini istemiştir.³⁸ Çin'den istenen demir madeni Türklerin sadece kendi bölgelerinde ki madenlerle yetinmeyip komşularından da aldıklarının göstergesidir.

698 yılında Kapgan Kağan İmparatoriçe Wu tarafından gönderilen mallara itiraz ederek durumu bir mektupla kendisine bildirmiştir. *“Bana pişmiş buğday tohumları verildiği için tabii olarak bu tohumlar çıkmamıştır. Verilen altın ve gümüş eşyanın kalitesi çok düşüktür ve hakiki değildir. Çin elçilerine verdiğim elbiselerin hepsi müsadere edilmiştir. Verilen ipekli kumaşların kalitesi çok düşüktür. Kızım yalnızca Çin İmparatorunun oğlu ile evlenebilir. Hâlbuki bana daha az asil sayılan bir kimse damat olarak yollanmıştır.”*³⁹ demiştir.

Göktürkler başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarete diğer devletlerden aldıkları paraları kullanmışlardır. Ticarete kullanılan bu paralara *“satir”* adı verilmiştir. (Satirde kullanılan maden gümüştür.) Ticarete kullanılan diğer bir ödeme şekli ise kıymetli madenlerden yapmış oldukları eşyalar olmuştur.⁴⁰

2.4. Uygurlar

Uygurlar maden işçiliğinde ileri düzey bir medeniyet olmuştur.⁴¹ Uygurlarda el sanatlarının gelişmişliğini Wang Yen-te şöyle ifade etmektedir; *“onlar akıllı ve çalışkan, altın, gümüş, demir ve mermer gibi madenleri işleyerek onlardan silah ve ziynet eşyası yaparlardı.”*⁴² Uygurlar gümüş ve pirinçten kaplar yaparak su ile doldururlardı. Kao-chiang şehri etrafındaki dağlarda altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun elde ediliyordu.⁴³ T'o-to ise şöyle demiştir; *“Uygurlar zeki, zanaatkâr ve dayanıklılar, altın, gümüş, bakır ve demiri işleyerek pek çok eşya yapmışlardır.”*⁴⁴

Uygur şehirlerinden biri olan Beşbalık şehrinin kuzeyindeki dağlarda amonyak imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık dumanlar yükselmesine rağmen sis yoktu. Işık ve alevler yansıyor. Amonyak imal etmekle uğraşan kişiler ayakkabı giyer. Bu ayakkabıların taban kısmında tahta bulunur deri bulunmazdı sebebi ise eğer taban deriden olursa ayakları yanardı. Dağın eteğinde mavi çamur üretilen bir mağara bulunurdu. Çamur mağaranın dışına çıktığı zaman kumtaşına dönüşürdü. Yerliler elde ettikleri amonyağı deri tabaklamakta kullanırlardı.⁴⁵

Seyyahlar, Uygurların altın, gümüş ve demirden kaplar yaptıklarını, yeşim taşı çok güzel işlediklerini söylemişlerdir. Temür Bey'in sarayında altından bir ağacın olduğunu, meyvelerinin yakut, zümrüt, vb. değerli taşlardan seçilmiş olduğunu, dallarına altından yapılmış kuşların kondurulmuş olduğunu söylemişlerdir.⁴⁶

Yerleşik düzene geçen Doğu Uygurluların bir kısmı iç talep ve dış ticaret ihtiyaçları zanaatında gelişmesine neden olmuştur. Uygur hakanları birkaç yüz bin kişilik süvari ordusunu daraltmak için demire ihtiyaç duymuştur. Yapılan kazılarda Rus Arkeologlar Karabalasagun harabelerinde demircilik tezgâhları, metal aletler ve değişik türde metal eşyalar çıkarmışlardır. Uygurlar döneminde demir cevheri çıkarıp ve eritilmesi, silah üretimi, özellikle tarım aletleri ve eşyaları yapımı önemli yer tutmuştur. Uygurların Asya ve Avrupa ülkelerine getirdikleri halılar, kumaşlar, inci, elmas, fil kemiği, vs. ile takas ediliyordu.⁴⁷

Uygurlar Çin ile yapmış oldukları ticaretlerde takas usulü ve kumaş paralar kullanmışlardır. Çine takas amaçlı getirilen ürünlerin bazılarının isimleri şöyledir: at, deve, kürkler, Hint yağı, değerli madenler, taşlar, çeşitli tuzlar,

³⁵ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK Yayınları, Ankara 2014. s.339,

³⁶ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.280.

³⁷ Göktürk kemerleri genellikle madeni plaklarla süslenmiş olup bir kayış ve bu kayıştan aşağı sarkan küçük uçlardan oluşmuştur. Bu tip kemerler Uygurlar, Avarlar ve daha birçok Türk boyu arasında kullanılmaktaydı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.175.

³⁸ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.140.

³⁹ Özkan İzgi, “XI. yy.'a Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Yaptığı Ticari Münasebetler,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, S. 9, s.101.

⁴⁰ Salim Koca, “Eski Tür klerde Sosyal ve Ekonomik Hayat,” *Türkler Ansiklopedisi III*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 28.

⁴¹ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2010, s.303.

⁴² S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 2.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.88.

⁴³ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.339, 341.

⁴⁴ T. Almas, *Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.400.

⁴⁵ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.72.

⁴⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s.133.

⁴⁷ Almas, *Uygurlar*, s.171-172, 400.

tahıllar vs. dir.⁴⁸ Uygurlar yapmış oldukları araç-gereçleri kullandıkları bir diğer alan ise spor olmuştur. Gümüş ve pirinçten yapmış oldukları kapları su ile doldurup birbirlerine fıskırtarak ya da suyu birbirlerine atarak spor yapmışlardır.⁴⁹

Uygurlara ait vesikalarda cezalar ve ödeme şekillerinden bahsedilmiştir. Bu vesikalardan birinde; bir kişi hastalanıp öleceğini düşündüğü zaman eşinin başka bir erkekle evlenmeyip evine ve oğluna sahip çıkmasını vasiyet eder. Bu vasiyete oğulları karşı çıkarsa, büyük orduya altın yastık, şehzadelere ise birer gümüş yastık, iç hazineye bir yastık ve yine iç hazineye bir at vermek suretiyle cezalandırılacaklardır.

Bir başka vesikada ise bir kız rehin olarak verilir. Sonra geri alınır, geri alındıktan sonra kızın elbise ve eşyaları hususunda itiraz edilirse, büyük orduya beş altın yastık, şehzadelerin her birine bir altın yastık, Kut'a bir altın yastık ve Koçu şehri hazinesine bir gümüş yastık verilecektir. Şeklinde geçmiştir.⁵⁰

Uygurlar Mani dinini benimsedikten sonra her ne kadar savaşmak yasak olsa da kültürel anlamda kendi benliklerine sahip çıkmışlardır. Alplik alameti olan; askeri kemerler ve ona asılı silahlar, zırhlar, tulgalar, Alplerin yemin ederken kullandıkları altın ve gümüş kadehlerin şekilleri, rütbesine göre oturmak için serilen ve hükümdar tahtında olan halılar Orta Asya da yayılmıştır.⁵¹

2.5. Avarlar

Avarlar, Hunlardan sonra Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Pannonya'ya hâkim olmuşlardır. Avarlar bu bölgeye Orta Asya'dan 552 yılında İdil'in batısından gelmişlerdir. Çin kaynaklarında "Juan-Juan" olarak geçen Avarlar, Altay çevresinde yaşamış olan Türkleri "demircileri" olarak kullanmışlardır.⁵²İ.Göktürk Devletinin kurucusu Bumin Kağan Juan-Juan reisinin kızını istediğinde "Benim demir işlerimde çalışan sizler nasıl böyle bir talepte bulunma cesaretini gösterirsiniz? Diyerek bu teklifi kabul etmemiştir.⁵³

Avarlar VII. yy'da İstanbul'u kuşatmış ve Bizans imparatoru savaşmak yerine anlaşma yoluna gitmiş, Bizans 200.000 altın sikke göndermek zorunda kalmıştır. Buna ek olarak da en seçkin Bizans çocuklarını Avar hükümdarına göndermiştir. Avar hükümlarlığına son veren Bulgarlar olmuştur. Yaklaşık 805 yılında Avar Devletinin son kalıntılarını ortadan kaldırmışlardır. Transilvanya tuz madenleri de içinde olmak üzere toprakların çoğunu ilhak etmişlerdir.⁵⁴

Avarlar maden sanatında oldukça ileri bir medeniyet olmuşlardır. Onlar demir üzenleri, altın ve gümüş kakmalı olarak yapmışlardır. Avarlar bol miktarda bulunan altını kuyumculukta kullanmışlardır.⁵⁵ Avar kralının kalesi bir dağın tepesinde büyük bir kaledir. Kralın kızıl altından büyük bir tahtı vardır.⁵⁶

Avarlara ait buluntularda hayvan üslubunun⁵⁷ ve hayvan motiflerinin kullanıldığı altın, gümüş, bronzdan yapılmış kemer, toka ve plakaları, metal elbise süsleri, altın, gümüş değerli taşlardan takılar, çeşitli aletler ve silahlar bulunmuştur.

Macaristan ulusal müzesinde sergilenen Nagyszentmiklas altın hazinesi 23 parçadan oluşan meyve tabağı, altın tabak, sürahi, boğa başlı kaplar, zırhlı ve kesik baş taşıyan bir süvari yine insan kaçıran Garuda (Budizmde efsane kartal), tasvirleri yer almaktadır.⁵⁸ Juan-Juan'lar uzun elbise giyip altın, gümüş, süslü kemerler takmışlardır.⁵⁹ Macarların silahları ise gümüş ve altın ile kaplıdır.⁶⁰

2.6. Bulgarlar

Yapılan kazılarda Tuna Bulgarlar'ına ait olmak üzere bulunan altın kemerler, gümüş yüzük ve bilezikler onların kuyumculuk sanatında usta oldukları göstermektedir. Sarkel kalesindeki buluntular altın ve gümüş işlemeciliğinde ileri bir medeniyet olduklarının göstergesidir.⁶¹

Bulgar askerleri, Bizans İmparatoru I. Nikophores (802-811)'in kafatasını gümüş ile kaplatıp şarap kupası olarak kullanmışlardır.⁶² Bulgarlar gümüş paralar (dirhem) basmışlardır. Basılmış oldukları bu paraları birçok alanda kullanmışlardır.

⁴⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.184.

⁴⁹ İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, s.69.

⁵⁰ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.148-149.

⁵¹ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Şahtalar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s.11.

⁵² Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.24.

⁵³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s.170.

⁵⁴ Deniz Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 292, 300.

⁵⁵ Z. Günal, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.145.

⁵⁶ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Yayınları, Ankara 2001, s.40.

⁵⁷ Hun ve Avar kültürünü birbirinden ayıran temel özelliklerden biri de Hun sanatında geometrik şekiller Avar sanatında ise hayvan üslubunun hâkim olmasıdır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.225.

⁵⁸ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.280.

⁵⁹ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara 1942. s.100.

⁶⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.85.

⁶¹ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.180.

Bunlardan biride saçılardır. Bu saçılar sadece belirli dönemlerle sınırlı kalmayıp, Bulgar hükümdarları elçiler üzerine de saçılar yapmıştır. İbn Fadlan Seyahatnamesinde Bulgar hükümdarının üzerlerine yaptığı saçıdan şu şekilde bahsetmiştir: “*Elçilik için gittiğimiz Bulgar Hükümdarı kaldığı yere yaklaşınca bizi karşıladı. Yanında bulunan dirhemleri (gümüş para), üzerimize saçtı. Bizim için kubbeli çadırlar kurdu.*” diyerek gördüklerini eserinde anlatmıştır. Türklerde sadece hükümdarlar değil hükümdar eşleride saçılar yapmışlardır. Hükümdarın yanında oturan Hatunlar da kadınlar üzerine dirhemler saçmışlardır.⁶³

2.7. Kırgızlar

Kırgızlardan 840 yılı itibariyle birçok komşu devlet kaynaklarında bahsetmeye başlamıştır. Çünkü ilk dönem Kırgızlar Kuzey Kürk Yolunu denetimleri altında bulundurmışlar sonraları ise Sibiryaya ile Orta Asya ticaretini ellerine geçirmişlerdir. Ayrıca Altay bölgesindeki ticaret yollarını da ellerinde tutmaya gayret etmişlerdir.⁶⁴

Kırgız ülkesinde altın, demir, kalay gibi madenler bulunmuştur. Her yağmur sonrası demir bulunur. Bulunan demirden keskin silahlar yapılırdı ve kullandıkları külahlarda altın düğmeler bulunurdu.⁶⁵ Kırgız Türkleri madencilik ve demircilikte oldukça ilerdeydiler. İmal ettikleri kesici aletler bütün Orta Asya da ve diğer komşu devletlerde de kullanılmıştır.⁶⁶

Kırgızlar madenciliğin yanı sıra tarım alanında da faaliyet göstermiş darı arpa, buğday ekimi yapmış, ekim yaparken de tahta ve demir sabanlar kullanmışlardır.⁶⁷ Yenisey-Kırgız kültüründe tarım alanında orak, kürek, sivri kürek, iki çivi ile saban üzerine monte edilmiş saban demirleri buluntular arasında önemli bir yere sahip olmuştur.⁶⁸

Kırgızlara ait olan Manas destanında; Hilalli altın tuğ, altından yapılmış altın tahttan (yere) indi atası Batır Doğan Er Manas, has çelikten kılıcını tutup yakaladı, sapından çekip kınından çıkardı. Demir tabanlı üzengeye basmadan atına sıçrayıp bindi. Altın saplı cilalı kamçı ile Temir Han, önüne leğeni koydular, elini yüzünü yıkadı. Altın küpe kulağında kaynatası, ben Yakup övülmeye değer bana iyi gelin olacak gibi Kanıkoy adlı bir kızın varmış. Söyleneni yaptılar sağ kapıdaki dört çora altın sikke alıp geldi. Sol kapıdaki dört kişi altın-gümüş akçaları getirip Manas’a verdiler. Bakır tabağa koyunuz. Akçayı önüne koyunuz köknardan derin tabut yaptırdılar iç yüzünü altınla, dış yüzünü gümüşle kapladılar. Manası tabuta koydular. Bakmurun gibi yiğidin “*Ayışığı altın kızıl tuğ*” gelir. Ak-kulaya vurunuz, alaca eğer minderini koyunuz! Altın kemeri takınız! Aralarına girelim aracılık edelim. Altın mühür bastırılmış, direği altın olan ak çadırın kapısına indi.

Alıp vardı gümüş sikkeyi, altın nal ile bakır mih dövüdü mü demir cebeyi aramasaydı şimdi kılıcı, dövmeseydi cebeyi altın kayış çektirip, bakır zincirli, bakır halka, yine bu örneklere ek olarak Kırgızlar değerli gördükleri bu maden isimlerini kişi ismi olarak da kullanmışlardır. (Altın Ay, Temir Han isimlerinde olduğu gibi) altın kupa, bakır sopa altın işlemeli mendil, altın taht altın tuğ gümüş sikke, keskin çelik balta, demir kabza, çelikten yapılmış kılıçlarda destanda yer almaktadır.

Kırgız diyarında dağlarda baştan sona kadar gümüş ve altın madenleri vardır. En bol maden Kırgız ülkesi yakınında bulunur. (Fergana ve Şaş’a doğru uzanan bölgelerde) Kırgızlar savaşta galip gelirlerse silah ve demirden başka hiçbir şey almazlardı.⁶⁹

Manas savaşa gitmeden önce demircisine gider kılıçlarını biletir, silahlarının tamir ve bakımını yaptırır ve daha sonra yola çıkardı. Manas demircisini çağırmak için Darkan (Tarkan) diyerek seslenirdi. Kırgızlarda bu deyim bir saygı ibaresi olarak kullanılmıştır. Tarkanlar vergi vermez ve ceza almazlardı.⁷⁰

2.8. Hazarlar

Hazarlar bir süre Hun Devletine tabi olmuşlardır. Avrupa Hun hükümdarı Attila’nın ölümü sırasında Aşağı İdil coğrafyasında yaşamlarını sürdürmekteydiler. Bir devlet olarak meydana çıkışları ise Gök Türk Devletinin İdil boyunda etkisi ortadan kalktıktan sonra olmuştur. Hazar devletinin sınırları giderek genişlemiş, döneminin önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri havzasına kadar hâkim olmuştur.⁷¹

Hazarlarda taht ve altın çadır(kubbe) sadece hakan için kurulur. Hakan sefere çıkarken yanında 10.000 atlı bulunur, atlıların her birinde iki arşın uzunluğunda demir kazık bulunur, hükümdar bir yerde konakladığında askerler ellerinde taşıdıkları kazıkları onun otağının etrafında bu kazıklardan siper oluşturur. Bu sayede hükümdarın etrafını demir

⁶² Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, s.69.

⁶³ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (çev. Ramazan Şeşen), Yedi Tepe Yayınevi, İstanbul 2010, s.21-22.

⁶⁴ İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.43.

⁶⁵ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), TTK. Yayınevi, Ankara 1942, s. 68.

⁶⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s.131.

⁶⁷ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), Kocabalı Yayınları, İstanbul 2001, s.208.

⁶⁸ Ögel, *İslamiyet ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.226.

⁶⁹ Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s.72.73, 79, 111, 119, 124, 139, 164, 175, 183, 198, 200, 202, 205, 222, 271. Ayrıca Manas destanında kopuz için “gümüş dilli, altın yanaklı kopuzum...” sözünün söylenmesi, kopuzun altın ve gümüşle kaplanmış olma ihtimalinin olduğu yorumunun yapılmasına sebep olmuştur. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankaras, 2000, s.17.

⁷⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.77.

⁷¹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.30.

kazıktan surlarla çevirmiş olurlardı. Düşman saldırısından bu sayede hükümdar korunmuş olurdu. Ayrıca mimari alanında sütunların yapımında demir kullanılmıştır. Kapı sütunlarında bakırla kaplı demirden sütunlar inşa edilmiştir. Yine kaleler arasında set yapılırken kullanılan demir kazanlar keçeçeler vardır. Her bir sacayağı üzerinde dört kazan bulunurdu.⁷²

Altay bölgesinde demir, Tanrı dağlarında, Kaşgar-Kuça havalisinde altın, gümüş, bakır, kurşun, kükürt madenleri Hunların ve Göktürklerin; Tuna'da Maraş havzasındaki tuzlar, Bulgarların, Kafkaslarda altın ve gümüş madenleri Hazarların egemenliği altındaydı.⁷³ Hazarlar kaliteli kılıçlar, yapmış onların bir kolu olan Sabirler de kaliteli zırhlar üremişler ve ihraç etmişlerdir.

Bu kılıçlar Ruslar arasında da kendine oldukça önemli bir yer tutmuştur.⁷⁴ Hazarlar el sanatlarında da oldukça iyi idiler. Bunun en önemli göstergesi ise Prenses Çiçek'in çeyiz olarak götürmüş olduğu ev eşyaları, işlemeli elbiseler, altın ve gümüşten yapılmış olan kupalar Bizans'ın hayranlığını kazanmıştır.⁷⁵

3. İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKLERİN KULLANMIŞ OLDUKLARI MADENLER

3.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Bakır Madeni ve İşletmeciliği

Türklerin yaşamış olduğu, Semerkant ve Fergana'nın dağlık bölgelerinde bakır madeni rezervleri bulunmuştur. Yine Başkurlara ait olan Nemcan şehrinde yer alan Erhifa dağında bakır maden ocakları bulunurdu. Bu ocaklar da 1000'den fazla işçi çalışırdı.

Buradan çok miktarda cevher çıkarılıp Harezm'e Şaş ülkelerine ve buralarda komşu Oğuz ülkelerine götürülürdü. Oğuz ülkesinde demirin yetersiz olması sebebiyle bakır kullanılırdı. Kullanılan bakırlardan hem savaş aletleri hem günlük hayatta kullanmak için araç-gereçler hem de süs eşyaları yapılırdı. Ayrıca bunların yanı sıra ticaret amaçlı da bakırdan faydalanılırdı. Yine bakırdan paralarda bastırılmıştır.

Oğuz ülkesinde bulunan bakır ok uçları, Taberistanda yer altında bulunan ve Mecusiler tarafından uğurlu sayılan bakır mızrak ve harbeler bu durumun göstergesidir.⁷⁶ M.Ö. 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış bıçak, büz, teller ve küpe ve diğer süs eşyası ele geçirilmiştir.⁷⁷

Ev eşyası yapımında ise tek başına kullanılmamıştır. Bunun sebebi bakırın zehirlenme tehlikesi oluşturmamasıdır. Bu durum bakırın kalay ile birlikte kullanımını gerektirmiştir. Bakır eşya belirli aralıklarla kalaylanmış ve sağlıklı bir hale getirilmiştir. Yapılan bu eşyalar üzerine (tencere, sac, çanak) sahibinin ve ya yapan kişinin isimleri kazınmıştır.⁷⁸

Kaşgarlı Mahmut eserinde farklı yerlerde bakırdan bahsetmiştir: baqır: Çin de alışverişte kullanılan, bakırdan yapılmış para, baqır sugım: Mars kızılığı sebebiyle bakıra benzetilmiştir. Bağırılığ tag: Bakırlı dağ, benek: bakır para,⁷⁹ ayrıca bakır para için "kara yarmuk" ismi de kullanılmıştır.⁸⁰

Bakır ve kalay karışımından elde edilen tunçtan (bronzdan) ise çeşitli alanlarda araç gereç yapımında faydalanılmıştır. Bronz tırpanlar, delikli baltalar, kılıç kuşağı plakaları, teçhizat, koşum takımları, kopçalar, düğmeler,⁸¹ ok uçları, damgalar, ateş böceği başlı yuvarlak ve kısa kılıçlar, bıçaklar, turna ağız şeklinde baltalar, çift kuş şeklinde yapılmış eşyalar, gerdanlıklar, Bronz aynalar, kavanozlar, kap-kacaklar, heykeller, Türklerle ait kurganlarda çıkan eşyalar bunlar arasındadır.⁸² Kaşgarlı Mahmut eserinde Tunç ile ilgili olarak çadın: tunç, çadın eşic: tunçtan yapılmış güğüm,⁸³ şeklinde bahsetmiştir.

Türklerde bazı yer adları bölgede çıkarılmakta olan madenlerden isimlerini almışlardır. Balasagun bölgesinde yer alan Bakırdağ, Bakırlı, Bakırbalık gibi isimlerden de anlaşılacağı üzere bu bölgede bakır madeni rezervi mevcuttur.

⁷² Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.198, 201. 78, 94, 144. Bkz. Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tab-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006, s.30.

⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.315.

⁷⁴ Zekeriya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Başkurlar, Harezm Türkleri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013, s.45.

⁷⁵ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s.116

⁷⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.123, 144.

⁷⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.302.

⁷⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.131, 133.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk, Türk Dili Divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Eğitim Yayınları, Konya 2012, s.80, 92.

⁸⁰ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.274.

⁸¹ Rene Grousset (çev. M. Reşat Üzmen), *Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, (çev. M. Reşat Üzmen), Ötügen Yayınları, İstanbul, 2006, s.31.

⁸² Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*, s.60.

⁸³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk, Türk Dili Divanı*, s.149.

3.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Altın Madeni ve İşletmeciliği

İnsanlık tarihi boyunca önemli bir maden olan altın; kolay işlenebilir olması ve yeryüzünde az miktarda bulunması altının değerini yükseltmiştir. Su ve havadan etkilenmeyip paslanmayışı altını aranan bir maden yapmıştır. Para olarak kullanılışı servet itibar ve iktidar ile özdeşmesinde etkili olmuştur.⁸⁴

Androva Kültürü (M.Ö. 2000-900) çağında bütün Orta ve Kuzey Asya’da ilk defa altın ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Altaylar da gerçek bir “*altın endüstrisi*” merkezi olmuştur.⁸⁵ Asya altını, Kafkasya, Tibet, Türkistan ve Ural-Altay Dağlarından elde edilmekteydi. Altındağ olarak adlandırılan Altay dağları altın üretimi açısından merkez konumundaydı. Zarafşandan (zaraf=altın şan=veren) altın çıkartılmaktaydı.⁸⁶

Kaşgarlı Mahmut altının değerini şöyle anlatır: “bar baqır, yoq altun: var olan bakır, yok olan altın- var olan şey bakır gibi değersizdir, bulunmayan şey ise altın gibi değerlidir. Yakınları arasında hor görülen birinin kaybindan sonra yakınlarının aşırı kederlenmesi durumunda söylenir.

Yine eserde altın ile ilgili olarak çığın: altın işlemeli, süslü bir kumaşı dikme üslubu, kız çikin çığnedi: kız ipek kumaşı altınla işledi. Altun tamar arıg: (bu buluttan) saf altın damlar. Çildey: altın göğsünün üst tarafında ortaya çıkan bir çıban, bu çıban irin akıtır ve dağlanarak sağaltılır. Eşiç ayur tıpüm altun, qamıç ayur men ganda men: tencere der dibim altın, kepçe der “*ben neredeyim?*” bu atasözü kendisini çok iyi tanıyan birinin yanında gerçek olmayan şeyler söyleyerek böbürlenmiş kişiyi anlatmak için kullanılır.

Altun özü: ruhu altın gibi temiz olan kadın, şeklinde örnekler verilmiştir. Yine eserde “*altun han*”⁸⁷ denilen Zülkarneyn ile hükümdar Şu’nun savaşlarına konu olan bir dağdan da bahsedilmektedir.⁸⁸ Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, adlı eserinde altının önemi ile ilgili olarak ; “*altın görünce pek yürekli insanlar yumuşar; kaba sözlü insanların sözü naziktir.*”⁸⁹ Sözüyle altının kişi üzerindeki gücünü ifade etmiştir.

Maveraünnehir bölgesindeki Altın Dağında, bu dağın nehir yatağında balık pulu şeklinde altın bulunduğunu söyler, Tibet ve Dekkan’da da altın madeni çıkarılmaktaydı. Yine doğu Afrika ve Sudan da altın madeni çıkarılmaktaydı. Fergana, İlak, Şelci, Urusene ve Esbera illerinde çıkarılan altın madenleri de orada işletilmekteydi.

Ceyhun Nehri, altın dağına uğradıktan sonra buradaki altınları güzergâhı üzere sürüklüyordu. Nehrin Bahşu kolunun yakınında Vahad adında bir köy vardı. Köylüler koç derilerini suların üstüne bırakırlardı. Sonra bir kişi nehre iner ve derileri sudan temizlerdi. Derilerin kum ve altınla dolduğunu görünce onları alarak güneşin altında bir yere sererlerdi. Kuruduktan sonra da altınlar kırmızı, saf ve çok kaliteli olurdu.⁹⁰ Huttal vadilerinde altın ve bol miktarda altın tozu bulunurdu. Bu altın tozları, Vahan ile Tibet arasında akan sellerin ve ırmakların yataklarında toplanırdı.⁹¹

Mağribin Sicilmasse bölgesinin ötesinde yer alan altın diyarının hikâyesi şöyledir: bölgede yaşayan halk birbirlerini görmeden alışveriş yaparlar, satıcılar buraya gelerek mallarını bırakır giderler. Daha sonra geldiklerinde mallarının yanına üst üste dizilmiş altınlar görürler. Malın sahibi altını alırsa malı bırakır, eğer malını alır götürürse altına dokunmaz şayet malın yanına konulan altını az bulmuşsa ikisine de dokunmaz bu alışveriş şekli Mağribin Sicilmasse bölgesinde meşhurdur. Aynı adet Türk topluluklarını takiben Horasanın uç kısımlarında da vardır.⁹²

Hindistan’ın büyük bir bölümünün çöllerle kaplı olması, bölgede çok fazla karınca olmasında etkili olmuştur. Bu karıncalar yeraltında yaşarlar, yeri kazarak kumları yukarı atarlardı karıncaların atmış oldukları bu kumlar altınla doludur. Bu durumdan faydalanmak isteyen Hintli halk bu kumları toplamak için günün en sıcak saatini bekleyip karıncaların sıcağından kaçtıkları sırada altın aramaya çıkarlardı.

Altın aramaya giden Hintliler buldukları altınları çuvala koyup hemen o bölgeden uzaklaşırlardı, bunun sebebi insan kokusunu alan karıncaların hemen kovalamaya başlamalarıdır. Hindistan’da altın ya topraktan ya da nehirler yoluyla gelirdi.⁹³

Eski Türklerden günümüze her türlü hizmetin karşılığı olarak para kullanılmıştır. Parayı değerli kılan siyasi iktidarın merkezi hazinesinde stoklanan değerli maden oranıdır. İnsanlık tarihi süresince en değerli maden altın ve gümüş olmuştur. Para olarak kestirilmiş altına “*uruglug altın*” altın sikkeye “*altın yortmak*”⁹⁴ deniliyordu.

⁸⁴ Halil Sahillioğlu, “Altın” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2 İstanbul, 1989, s.532.

⁸⁵ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.302.

⁸⁶ İ. Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.269.

⁸⁷ Hakan (Şu) Çin’e doğru gitmiş ve Zülkarneyn de onun peşine düşmüş. Uygur ülkesi yakınında ona yaklaştığında hakan onun üzerine bir öncü birlik yollamış ve Zülkarneyn’de buna karşılık olarak bir müfreze yollamış. Gece boyunca savaşmışlar ve Zülkarneyn yenilmiş. Bu savaş altun gan-bugün altun han olarak bilinen bir dağın adıdır. Savaşın ardından Zülkarneyn hakan ile barışmış ve Uygur ülkesindeki şehirleri inşa ettirmiştir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, *Türk Dili Divanı*, s.542.

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, *Türk Dili Divanı*, s.80, 147, 178, 308, 542, 293, 320.

⁸⁹ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 203.

⁹⁰ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.274.

⁹¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.221.

⁹² Mesudi, *Muruc ez-zehab (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.211.

⁹³ George Rawlinson, *Herodot Tarihi I*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Kanaat Kitabevi, Tan Matbaası, İstanbul 1941, s.330-331.

⁹⁴ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.274.

İskitlere ait olup ortaya çıkartılan kurgan buluntularında çok sayıda bronz ve altından yapılmış süs eşyaları bulunmuştur. Ayrıca altın diadem, başlık, gerdanlık, bilezik, küpe, yüzük ve kolye ele geçirilmiştir.⁹⁵ Ayrıca mezarlarda altın kadehlerde bulunmuştur.⁹⁶

Mezarlarda bulunan ok, yay, kılıç, vb. silahlar, eyer örtüleri ve tahtadan yapılan eyer vb. eşyalar altın ile kaplanmıştır. Atilla'nın sarayında altın ile süslenmiş kılıç kayışları, at takımları, kemerlerin altın kaplama ve kıymetli taşlarla süslü olduğundan bahsedilmiştir.

Altaylardan Macaristan'a kadar uzanan bir hat üzerinde bulunan Hun mezarlarında yay, ok ve at koşum takımlarında görülen altın kaplama tekniği son zamanlara kadar Kazak, Kırgız, Türkmen gibi Türk toplulukları arasında çeşitli madenler üzerinde süsleme amacıyla kullanılmıştır.⁹⁷ Hunlara ait olan tabutlarda altın plakalarla süslenmiştir. (Hunlara ait bir prens mezarında 85 adet altın plaka bulunmuştur.)⁹⁸

Çin'den Mete Han'a gönderilen elçinin getirdiği hediyeler arasında da altından yapılmış taç, altın işlemeli bir kemer vs. vardı.⁹⁹ Göktürk hakanın huzuruna çıkan Bizans elçisi gördüklerini şöyle anlatmıştır: İpek çadır içinde altın taht, altın tavusla süslü yatak, altın sandalye, altın kaplama ağaç masalar, hayvan başlarıyla süslenmiş altın tabak, sürahi ve maşrapalar, bulunuyordu.¹⁰⁰

Kao-ch'ang Devletinin yabancı elçilerle tüccarlar için yiyecek stoku belgelerinde Göktürk Devletine Tan Han Kağan ile Mopan-t'ou'nun altın ustası olarak gönderildiği belirtilmiştir. Roma elçisi büyük çadırda İstemi Kağanın huzuruna kabul edildiğinde kağanın kaldığı odada altın bir yatak, altından yapılmış şişeler, altın kaplar, altından yapılmış tavus kuşunun olduğundan bahsetmiştir.¹⁰¹

Maden sanatında oldukça ileri bir devlet olan Avarlar demir üzengileri, altın ve gümüş kakmalı olarak yapmışlardır. Ülkelerinde bol miktarda bulunan altını ise kuyumculukta kullanmışlardır.¹⁰²

Göktürk bayrak direklerinin üzerinde altından yapılmış bir kurt heykeli vardır. Gök kubbenin altında, som altından yapılmış bir dağ vardır. Fakat bu dağın tabanını ve etekleri, yeryüzüne kadar inemiyordu. O göklerin âlemi ilgili göklerin bir dağı vardı. Büyük tanrı Bay-Ülgen, yaratırken bu dağda oturmuş ve yaratılışı Altın dağdan idare etmişti. Altın dağın üzerinde Ay ile güneşin ışıkları daima parlak ve denen şey hiç görülmezdi.¹⁰³

Kimek hükümdarı altın elbise, altın taçlı börtü giyerdi. Kimeklerin denizinin sahilinde deniz coştığı ve dalgalar büyüdüğü zaman altın tozları bulunur. Bu sahilden komşu Türkler gelerek altın tozları çıkarırlar. Bunları toplayıp su ile temizler ve ayıklarlar sonra bu altın tozlarını civa ile birleştirip, sığır gübresinden kalıplara dökerler. Bu sayede çok miktarda altın toplanmış olurdu.

Hükümdar bu altınların vergisini aldıktan sonra çoğunu da satın alır artanını ise tüccarlar kullanırlardı. Oğuzlar ile Başkurtlar arasındaki sınırda yer alan Margan Nehrinin suları donduğu vakit nehrin yatağında çok miktarda altın tozu bulunurdu.

Tamgaçlara ait olan bölgelerde de altın madenine rastlanmıştır. Bu sebepten Tamgaç halkında altın madeni çoktur. Hatta altın kap-kacakları vardır. Ayrıca Türkistandaki Zank dağından da altın madeni çıkarılmaktadır. Hatta bir rivayete göre burada koyun başı büyüklüğünde altın parçaları bulunur. Küçük parçaları alan faydalanır. Büyük parçaları alanların evlerinde ölü et meydana gelir. Parçayı eski yerine bırakırlarsa ölü et ortadan kalkar. Yabancılar alırsa zararı olmaz.¹⁰⁴

Bozkır devletlerinin maliyesi tabi memleketlerin altın, madeni para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka halktan tahsil edilen vergilerle desteklenmiştir.¹⁰⁵

3.3. İslamiyet Öncesi Türklerde Gümüş Madeni ve İşletmeciliği

İslamiyet öncesi Türk toplumlarında VIII-IX yy'larda "gümüş" işlenmeye başlanmıştır.¹⁰⁶ Gerek Altay dağlarında gerekse Orta Asya coğrafyasında gümüşün işlendiği kurganlardan elde edilen buluntular bu tarihi desteklemektedir. Yemen, Kuzey İran, Afganistan, Fas, Herat'ın kuzey doğusunda Nehcir'de gümüş madeni işletilmekteydi.

⁹⁵ Durmuş, *İskitler(Sakalar)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay. 141, seri III, Ankara 1993, s. 97.

⁹⁶ Rawlinson, *Heredot Tarihi I*, s.405.

⁹⁷ Günal, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, s.140.

⁹⁸ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.59.

⁹⁹ L.N. Gumilev, *Hunlar*, Selenge Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2005, s.97.

¹⁰⁰ Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s.284.

¹⁰¹ Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*, s.177, 198.

¹⁰² Günal, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, s.145.

¹⁰³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi II*, MEB Basımevi, İstanbul 2001, s.129.

¹⁰⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.110, 114, 146,148.

¹⁰⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.314.

¹⁰⁶ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, s.130.

Ancak Doğu Anadolu, Kuzey İran ve Orta Asya’da yer alan Gümüş Madenleri daha önemli bir yere sahip olmuştur. En önemli gümüş Madeni rezervleri ise Maverainnehir bölgesinde Fergana’nın kuzeyinde yer alan Şaş bölgesindeki maden yatakları idi. Türk ülkelerinin en önemli madenlerinden biri olan gümüş Talas yöresindeki Şelci ve civarından da çıkarılıp işletilmekteydi.¹⁰⁷ (Gümüşün eritilerek süzülüşü ocağa ise “köyde” denilmiştir.¹⁰⁸)

Divan-ü Lügat-it Türk de gümüş madeni ile ilgili olarak: ol kümüş altundun çöktürdi: o gümüşün eriyip dibe çökmesini sağlayarak altını gümüştan arındırdı.¹⁰⁹ Şeklinde geçmektedir. Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig adlı eserinde bir beyin nasıl olması gerektiğini şu sözlerle açıklamıştır: “gümüş ve sırmalar ile hazinesi dolsun; düşman boyun eğsin ve kargaşalık ortadan kalksın. Perişan olan gönülleri bu gümüş huzura kavuşturur; eğilmeyen başları bu gümüş eğer. Gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur.” Şeklinde geçmektedir.

Panchir, Kirman, Horasan, Nukan, Cibalin el-Gamidan, Kuhistan, et-Teymeretü’s- Suğra, et-Teymeretül-Kübra adlı şehir ve kasabalarda gümüş maden rezervi bulunmuştur. Orta Asya gümüş madenleri veya başka bir ifade ile Şaş gümüş madenleri; İlak, Vahan, (oldukça kaliteli ve eşsiz gümüş madenleri vardır.) Esbere, Fergane, Uşrusene, Leban, Kuhek Dağı, Harluh, Kuran ve Yemkan gibi şehir ve kasabalarda bulunmaktaydı. Taraz yolu üzerinde yaşayan Türkmenler Şici, Sus, Tekabbas gümüş dağlarına yakındır.¹¹⁰

Garbiyan şehrinde 3 mil uzaklıktaki bölgelerde de gümüş madeni çıkartılmaktadır. Şaş tacirleri bu madenlere büyük yatırımlar yaparak buradan çıkarılan gümüşlerin ticaretini yaparlar ve büyük gelir elde ederlerdi. Türkler yapmış oldukları bu ticarete parada kullanmışlardır. Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı olarak alınan paralarla ihtiyaç duydukları malları satın almışlardır.

Ayrıca Gümüştan paralar yapmışlardır. Gümüştan yapılan diske benzeyen bu paralara “satir” denilmiştir. Yine gümüş para için “yarmuk” adı da kullanılmıştır. Ticarete kullanılan bir başka ödeme ise değerli madenlerden yapılan kap kacaklar ile yapılan ödeme şekliydi. Türk tarihinde önemli bir yeri olan kulplu ya da kulpsuz gümüş maşrapalar da ticarete kullanılan ürünlerdendir.¹¹¹

Günlük kullanımda birçok alanda faydalanılan gümüştan süs eşyası ve aksesuar olarak da faydalanılmıştır. Buna en güzel örneklerden biri ise Çin elçisi Wang Yen-T’nin Uygur Seyahatnamesinde anlatılan; “Aslan Han memleketine dönmeden önce (23 Temmuz-21 Ağustos 982) bir Kitan elçisinin geldiğinden haberdar edildi. Elçinin yaban tavşanı gibi bir dudağı vardı. Bunu gümüş bir yaprakla örtüyordu.”¹¹² Şeklindeki bahsidir.

3.4. İslamiyet Öncesi Türklerde Demir Madeni ve İşletmeciliği

Demir, Türklerin yaşamış olduğu Orta Asya coğrafyasında bol miktarda çıkartılmıştır. Milli destanlarımızdan biri olan “Ergenekon Destanı” nda demir dağın körükler yardımı ile eritilmesi Türklerin demiri işlemeyi bildiklerini göstermiştir. Destanda demir dağın eritilmesi şöyle anlatılır: Türkler düşman baskınına uğrar ve iki erkek ile iki kadın kurtulur. Bunlar Ergenekon adlı bir ovaya yerleşir. 400 yıl burada yaşayarak çoğalırlar. Artık burası onlara dar gelmeye başlar. O sırada ovada bir bozkurtun dolaştığını görürler. Onu takip ederek demir dağındaki dar bir delikten geçtiğini görürler. 70 at ve öküz derisinden körük yaparak odun ve kömür kullanarak buradan çıkarlar. Ergenekon’dan çıkışı bahar mevsiminde 21 Mart’a denk geldiği için her sene bugün örs üzerinde demir döverek ve çeşitli etkinlikler düzenleyerek kutlanmaktadır.¹¹³

Ayrıca Türklerin milli takvimi olan 12 Hayvanlı Türk Takvimi ve Ömer Hayyam eşliğinde bir heyet tarafından hazırlanıp Celaleddin Melikşah’a sunulan Celali takvimde de başlangıç olarak Nevruz kabul edilmiştir. Ayrıca demirden yapılan birçok araç ve gereçten anlaşılmaktadır ki demir madeni işleyiciliğinde ileri bir medeniyet olduğunun göstergesidir.¹¹⁴

Türkler için önemli bir yere sahip olan demirin ilk kez hangi tarihlerde kullanılmaya başladığı bilinmemekle birlikte coğrafya olarak Orta Asya kabul edilmiştir. Demir Türk toplumları için birçok alanda etkili olmuştur. Aynı zamanda işlemekte bir o kadar zor olmuştur. Demiri işlemek için kömür madenine ihtiyaç duyulmuş, kömür sayesinde demire istenilen şekil verilmiştir.¹¹⁵

Demir işlenirken önce körüğün sağ kolunu çekerek, içine hava dolduruluyor ardından çekilen kolu yavaşça itmeye başlıyor. Aynı anda ve aynı hızda sol tarafı çekerek yeniden hava dolmasını sağlıyordu. Bu şekilde hiç durmadan ocağa hava üfleyen körük sayesinde kor alevler canlanıyor. Demiri eritebilecek kıvama getiriyordu. Alevin kızıl

¹⁰⁷ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.270.

¹⁰⁸ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.272.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, s.152.

¹¹⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.179.

¹¹¹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.21; Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.272.

¹¹² Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-T’nin Uygur seyahatnamesi*, TTK Basımevi, S.26, Ankara 1989, s.67.

¹¹³ Ahmet Pirverdioğlu, “Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, s.65; Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.71; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.44.

¹¹⁴ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, s.130.

¹¹⁵ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.27.

rengine bürünen demir örse konularak dövülüyordu. Demir tavında dövülmediği takdirde şekil verilemediği gibi birden suya daldırıldığında çatlıyordu. Bu sebepten suyunu ayarlı bir şekilde vermek gerekiyordu.¹¹⁶

Demir eritilen ve süzülen yere “*temürlük*” adı verilmiştir. Erken dönemlerden itibaren demiri işlemek için dövme ve dökme teknikleri kullanılmıştır. Dökme tekniği, yumuşatma sert darbelere karşını dayanıksız olduğu için savaş aletleri yapımında tek başına kullanılmayıp çelik elde edildikten sonra kullanılmıştır.¹¹⁷

Ordubalık şehrindeki kazılarda ise demirci ustasına ait olduğu anlaşılan bir evde tunç külçeler, ince bakır tabakalar ve zift kalıntılarına rastlanmıştır. Ayrıca Bulgar şehri harabelerinde de demir döküm ocakları bulunmuştur. Uygurlar dönemine ait Bezelik’teki fresklerde çalışmakta olan bir demirci tasviri ve altında “*bu demirci*” yazısına rastlanmıştır.¹¹⁸

M.Ö. V-IV yüzyıllarda Minusink bölgesi ve Altay çevresinde “*demircilik*” gelişmiştir.¹¹⁹ Altaylarda, Türklerin yayıldıkları bu coğrafyada bol miktarda demir rezervi mevcuttur. Bu sebeple demir Türklerin hayatında önemli bir yer oluşturmuştur. Demircilik tanrının hediyesi ve demirci tanrı olarak kabul edilmiştir. Demircilik insanüstü bir varlık olarak görülmüş, demircilik ile hükümdarlık aynı derecede tutulmuştur.¹²⁰

Türkler demiri sadece ham madde olarak ihraç etmeyip, ocaklardan çıkarılan demir cevherini işleyerek çeşitli aletler üretmişlerdir. Demirden kılıç, kalkan, zırh, bıçak, hançer vs. gibi delici ve kesici harp aletleri yapmışlardır. Türk kılıçları, Orta Asya’dan Çin ve Japonya’ya kadar geçmiş oradan da Orta Doğu ve Avrupa’ya kadar yayılmıştır. İpek yolu vasıtasıyla Orta Doğu ve Arap ülkelerine kadar ulaşmıştır.

Göktürkler devrinde de sadece ham demir levhaları değil “*Karaçori*” ve “*Bigatekin*” denilen güzel kılıçlar Horasan ihraç edilmiştir.¹²¹ Demirin çok eski dönemlerden itibaren kullanılmasıyla ilgili en güzel kanıt ise M.Ö. 1022 yılına tarihlenen Çin kayıtlarında “*lüks kılıç*” anlamına gelen “*king-luk*” kelimesidir. Türkçede “*iki yüzlü bıçak*” manasına gelmektedir.¹²²

M. Ö. VII. yy’da Kaş sikkelerinin kesilmesinde kullanılan demir döküm aletlerinin Türk yapımı olduğunu Çinliler belirtmişlerdir. Bu dökümhanelerde üretilen “*Ser demiri*” denilen malzeme hafif ve dayanıklı zırhların üretiminde kullanılmıştır.¹²³ Hazarlar ve Sabir Türkleri ise iyi kılıç ve zırh yapmada diğer Türklerden çok daha ileri bir duruma ulaşmışlardır. Hatta Hz Muhammed’in zırhlarından birisi Türk yapımı olduğu gibi Hz. Ömer’in kılıçlarından biride bir Türk hakanına aittir.¹²⁴

Kafesoğlu, Türkler çağdaşları ile kıyaslandığında, yüksek bir savaş sanayisine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan ise demirdi. Demir işleyiciliği ayrıca maden işlemesindeki son safhadır. Türklerin başlıca meslekleri demircilik ve madenciliktir. Altaylarda işinin ehli demirciler bulunmaktadır.

Bölgede aynı zamanda ham maddede bol ve kalitelidir. Kuzey Altaylarda demir eritme ocakları, Ulan-ede yakınlarında demir ocakları ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 1400lerde Altayların batısında bol miktarda demir elde edildiğini söylemiştir. Kafesoğlu’na göre; “*tarihi vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer kabul etmekte zaruret vardır.*”¹²⁵

Kaşgarlı Mahmut’un Divanü’l Lügat’it Türk adlı eserinde demir ile ilgili kelimeler sıkça geçmektedir: “*temür*”: Kırgız, Yabaku ve Kıpçaklar başka biriyle ittifak yaptıklarında ya da bir antlaşmaya taraf olduklarında kınından sıyrılmış bir kılıcı onun önüne yanlamasına koyarak bu kök girsin kızıl çıksın antlaşmayı bozarsam bu (demir) mavi (mavi demir-kılıç) girsin kızıl (kanlı) çıksın derler. Bu onların kılıç tarafından katledileceği, çünkü büyük kudrete sahip olduğuna inandıkları demirin onlardan intikam alacağını anlatır.

Temür arqı: Demir artığı,

Basu: demir sopa,

Başaq: ok ya da kargının ucuna geçirilen sivri demir,

Boqırsı: saban demiri, *çiğ*: demir çivi- iki ekleme noktası arasındaki ze’yle. Zırhın üzerindeki donanımlar da bu biçimde anlatılır.

Temür suwda çökdi: demir suyun içinde dibe çöktü.

¹¹⁶ Mustafa Çevik, *Kutlu Dağlar Ülkesi Göktürkler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, 170.

¹¹⁷ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.270.

¹¹⁸ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.271-272.

¹¹⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.3.

¹²⁰ Laszlo Rasonyl, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 39, Seri III-S.11, Ankara 1971, s.61-62.

¹²¹ Zekeriyâ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, Damla Ofset Matbaacılık, Konya 1995, s.51.

¹²² Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.96.

¹²³ Serkan Şen, “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.3 Eylül 2008, s. 165.

¹²⁴ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, s.51.

¹²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.302. 216,303.

Temür isidi: demir ısındı,

Kesgük: köpeğin boynuna takılan demir tasma,

Temürlük: Demir eritilen yer,

Temürlüg: demire sahip olan kimseyi anlatmak için kullanılan kelimedir.

Tiş: saban demiri, örnekleri Türklerin demir ile özdeşleştirdiklerinin bir göstergesi olmuştur.

Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve birçok Türk toplumlarında ant içerken ve sözleşirken kılıçlarını kınından çıkarıp yan bir şekilde önlerine koyarak “*bu gök girsin kızıl çıksın*” denilmiştir.¹²⁶ “*Sözümde durmazsam kılıç kanıma bulansın*” demir benden öcünü alsın şeklinde sözler söylenmiştir. Ayrıca galip kahramanın kılıcı altından geçmek itaat ve sadakat andı olarak kabul edilmiştir.¹²⁷

Demir Türk toplumunda sadece ham madde olarak ihraç edilmeyip, Türk toplumlarında belli başlı yerlerde demir ocakları vardı. Bu ocaklarda çıkarılan demir cevheri işinin ehli ustalar tarafından işlenmekteydi.

Erken dönemlerden itibaren demiri işlemek için dövme ve dökme teknikleri kullanılmıştır. Dökme tekniği, yumuşatma sert darbelere karşını dayanıksız olduğu için savaş aletleri yapımında tek başına kullanılmayıp çelik elde edildikten sonra kullanılmıştır.

Eski Türklerde demir üretim merkezinin yoğunlaştığı alanlar: Altay Bölgesi, Güney Sibiry, Yenisey Bölgesi, Hazar Denizinin doğusu ve Doğu Türkistan bu bölgelerdendir.¹²⁸ Çin kaynaklarına göre; Altaylar ve çevresinde en eski dönemlerden itibaren demir filizleri toplanılmaktaydı. Abakan havâlisinde yüksek vasıflı mıknaıt ve Tuba nehri boyunca demir cevheri yatakları bulunuyordu. Bu bölgelerin yanı sıra Sayan dağlarında da zengin demir rezervleri bulunuyordu.¹²⁹

Baykal Gölü'nün doğusundaki bölgelerde ve Aşağı Volga bölgesinde demir döküm merkezlerine ve yakınında demir eritme ocaklarına da rastlanmıştır. Yine Yenisey bölgesinde demir cevherine yakın yerlerde demir ocakları bulunmuştur. Ayrıca Türk şehirlerinde demirciler ve diğer madenleri işleyicilerde vardı. Bulgar şehri harabelerinde demir döküm ocakları bulunmuştur.¹³⁰

Yine Baykal Gölü çevresinde yapılan kazılarda çok sayıda saban demirleri bulunmuştur. Kırgızlarda demir ve kalay kullanmışlardır. Her yağmur yağdığında demir madenleri elde ederler ve bu demirleri Göktürlere satarlardı. Göktürkler demir alet yapımında gelişmişlerdi. Bunun en büyük kanıtı ise çıkan buluntularda demir eritme ve maden açmakta kullanılan aletlere rastlanmasıdır.

Göktürkler dönemine ait buluntular arasında halka delikli üzengiler elde edilen buluntulardandır. (demirin yuvarlak bir şekilde bükülmesi ile elde edilmiştir.)¹³¹ Birçok metal eşyanın üzerinde Göktürk alfabesinin kazılmış olması madeni yapan ustaların Türk olduğunun göstergesidir.¹³²

Göktürklerin demir işlemleri konusunda Kao-ch'ang Devletinin yabancı elçilerle tüccarlar için yiyecek stoku belgelerinde Kao-ch'ang ülkesine Apa Kağan tarafından gönderilen demir ustasının gıda maddesi ile ilgili kayıtlar bulunmuştur. Yine 568 yılında Doğu Roma elçisi Zemerhas, Batı Göktürlere elçi olarak gönderilmiş Sağdianaya vardığında Göktürkler ona demir aletler satmışlardır.¹³³

Türklerde demir madeni sadece ham madde olarak değil işlenerek birçok alet ve edevat yapımında kullanılmıştır. Demirden kılıç, kalkan, zırh, bıçak, hançer vs. gibi delici ve kesici harp aletleri yapılmaktaydı. Kılıcın tarihi ve Türk toplumlarındaki yeri çok eski dönemlere dayanmaktaydı. Türk milletini millet yapan önemli kavramlarından biride silahlarıdır. Silahlar sayesinde birçok bölgeye hâkim olmuşlardır. Orta Asya da yaşayan Türk toplumları Herat 'ta Sahe ve kasabalarında demir madeni çıkarmaktaydı. Çıkarılan demirden çelik elde edilip bu çelikten de “*Çahenk Kılıcı*” adıyla kılıçlar yapıldı.

Demirden yapılan kılıçlar, birçok millete hükmetmelerinde son derece etkili olmuştur. Ortadoğu'ya çeşitli yollardan ve özellikle İpek Yolu vasıtasıyla ihraç edilen Türk kılıçları, ilk dönemden itibaren büyük bir beğeni kazanmıştır. Türkler tarafından yapılan bu kılıçların en büyük özelliği diğer dünya kılıçlarında görülmeyen üstün bir mekanîge sahip olmasıdır. Bu sebepten ipek yolu vasıtasıyla sadece Türk kılıçları değil, kılıç ustaları da gitmiştir.¹³⁴

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk Türk Dili Divanı*, s.17, 60, 106, 147, 152, 210, 227, 483, 498.

¹²⁷ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 98.

¹²⁸ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 270.

¹²⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.216,270.

¹³⁰ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s. 270.

¹³¹ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.90, 166.

¹³² Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, s.130.

¹³³ Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*, s.176, 177.

¹³⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.230.

Çinli Budist Rahip Hsüen Tsan Batı Göktürk kağanlarından birini ziyaret ettiğinde otağında ahşap karyola değil de demir karyolanın bulunuşundan seyahatnamesinde bahsetmiştir.

Kaşgarlı Mahmut da Türklerin demir ve benzeri madenleri maden ocaklarında eriterek elde ettikleri demirden kılıç ve bıçak yaptıklarını ve günlük hayatlarında önemli bir yer tuttuğundan bahsetmiştir. Wen-su ilçesi yakınlarındaki Göktürlere ait mezarlarda ve Türkistan'ın Po-ma ilçesi yakınlarında demirden yapılmış ok uçları bulunmuştur.¹³⁵

Türklerde demir at gemleri ve kemerlerine taktıkları toka dâhil birçok malzemenin yapılması için erken dönemlerden itibaren kullanılan bir maden olmuştur. M.Ö. 5 ve 6. yüzyıla ait Mayemir kültür bölgesinde ortaya çıkartılan bulguları hançer, balta ve miğfer yapımı için bol miktarda demir kullanılmıştır.¹³⁶

Horasan ve Buhara halkının kullanmış olduğu Giriftiye dirhemleri demir, bakır, kalay vs. çeşitli madenlerin karışımından yapılmıştır. Tibet halkı Fergana, Büttem, Vahan halkıyla sıkı ilişkiler içinde olup, oralara yolculuklar yaparlar, demir, gümüş, renkli kıymetli taşlar, kaplan derileri ve Tibet miski götürürlerdi.¹³⁷

Bu dönemde Ahlat yöresinde de ekonomiye önemli bir katkı sunan demircilik gelişmişti. Özellikle çilingircilik işleri çok ileri düzeydeydi. Bıçak üretimi ve demirden süs eşyası yapılmaktaydı. Mink ve Mersmen civarında elde edilen demir, Fergana da imal edilerek Bağdat'a kadar olan bütün vilayetlere ihraç edilmekteydi.¹³⁸

İslamiyet öncesi dönemde Türkler demirciliğe dinsel bir anlamda yüklemişlerdir. Demirci ve Şaman birbirine benzetilmiştir. Hem demirci hem de Şaman demire hükmetmek zorundadır. Şaman ateşi kötü ruhları kovmak, fala bakmak, içsel arınmanın sağlanması amacıyla demirci ise demiri işleyebilmek için ateşe hükmetmek zorunda olarak görülmüştür. Ayrıca demircilikte Şamanlık gibi soy esasına dayanır, Şaman davula vurarak kötü ruhları kovar, demirci ise örs ile demire vurarak kötü ruhları kovduğuna inanılmıştır.¹³⁹

Bir Yakut Şaman duasında ise demircilerin korunması için şöyle dua edilirdi: *Yakut ulusuna, kudretli demirciler göndererek lütufta bulunan Kitay-Baksı-Toyon'a saygı göstereceğim. Eğer demirci hastalanırsa, bir inek kesip, kurban olarak ona sunacağım. Kurbanın ciğerleri ile böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim.*¹⁴⁰ şeklindedir.

Kur'an-ı Kerimde yer alan bazı ayetlerde ise demir ile ilgili olarak: Dediler ki “*Ey Zülkarneyn! Yecüc ve Me’cüc adlı kavimler yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramızda bir engel yapmak karşılığında sana bir vergi verelim mi?*” Zülkarneyn “*Rabbimin bana verdiği imkan ve kudret sizin vereceğiniz vergiden daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım*” dedi. “*Bana yeterince demir madeni getirin*” dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya getirince “*körükleyin!*” dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da, “*bana erimiş bakır getirin bunun üzerine boşaltayım.*” dedi.

Başka bir ayette ise demir ile ilgili olarak şöyle bahsedilmiştir. “*Andolsun! Biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlınsınlar).*”¹⁴¹

3.5. Eski Türklerde Çelik Üretimi ve İşletmeciliği

İslamiyet Öncesi dönemde demirin kullanılmaya başlanması ile birlikte çelik üretimi de önem kazanmaya başlamıştır. Altay dağlarında farklı türlerde çeliğe rastlanmıştır. Seyyahlar Salıncak ve Onogug dağlarındaki yumuşak ve sert çeliklerden ve bölge halkının işinin ehli usta demirciler olduğunu ve kaynak tekniğinde de ileri bir medeniyet olduğundan bahsetmiştir.¹⁴² Özellikle Orta Asya, Hindistan, Sırlanka, Fergana, Merv, İran, Herat Ortaçağda çelik üretiminde aktif konumda olmuştur. Ortaçağda Yemen’de de çelik üretimi yapılmıştır. Şalınçak ve Onugug dağlarındaki yumuşak ve sert çeliklerden kaynaklarda bahsedilmiştir.¹⁴³

3.6. Eski Türklerde Tuz Madeni ve İşletmeciliği

Ortaçağda Türklerin yaşamış oldukları coğrafyada çıkarılan madenlerden biride tuz madenidir. Tuzu çıkarıp işlenmesiyle ilgilenen kişilere “*tuzcu*” denilmiştir. Tuz eski Türklerde birçok alanda kullanılmıştır. Bu alanların biri de tıp olmuştur. Birçok hastalığın tedavisinde tuzlar tavsiye edilmişlerdir.¹⁴⁴

¹³⁵S arıtış, Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar), s.177, 185.

¹³⁶ Abdulkadir İlgen, “İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı”, *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2, Haziran, Kütahya 1999, s.105.

¹³⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.230.

¹³⁸ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s.189.

¹³⁹ Çeribaş, “Türklerde Demircilik ve Şamanlar”, s.116.

¹⁴⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s76.

¹⁴¹ Kur'an-ı Kerim Meali, (çev.) Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ayfa Yayınları, İstanbul 2014. (Kehf Suresi 94-95-96. Ayet, Hadid Suresi 25. Ayet), s.302, 540.

¹⁴² Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.168.

¹⁴³ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.270.

¹⁴⁴ Şen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* s.164.

Tuz madeni sadece kullanılan bir maden olmayıp kültürümüze de yansımış ve mecazi anlamlarda da kullanılmıştır. Tuzun işlenişi ile ilgili olarak ilk dönemde şu ibareler karşımıza çıkar: er toz soqdı: adam tuz öğüttü. Tuz squldi: tuz (havanda) döğüldü. Ol mana tuz soqşdı: o bana tuz döğmekte yardım etti.¹⁴⁵

Ahlat'ın ekonomisinde madencilğin önemli bir yeri vardır. Van Gölü kıyılarında soda tuzu çıkarılmakta ve çıkarılan bu tuzlar ekmek yapımında kullanılmaktaydı. Ayrıca elde edilen tuzlar Irak ve diğer ülkelere satılmaktaydı. Karlukların yaşamış oldukları bölgede tuz madeni bulunmamaktadır. Bu sebeple ihtiyaç olan tuz tüccarlar tarafından temin edilmektedir.¹⁴⁶

Fergananın İsfere bölgesinde çıkartılan tuz madenlerindeki tuz üretimi Şaş, Hocend ve diğer vilayetlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydi. Kaya tuzu Samgar yakınlarındaki madenlerden çıkarılmaktaydı.¹⁴⁷

Kimeklerin yaşamış oldukları bölgede tuz madeni ithal edilirdi. Tuz alımında takas yöntemi uygulanır, bir batman tuz ile samur kürkünü takas ederlerdi.¹⁴⁸

3.7. Yeşim Taşı Madeni ve İşletmeciliği

Yeşem (yeşim) taşı, merkezi Ahma olan Hoten mıntikasındaki iki vadiden çıkar bu vadilerden birine Kaş diğerine ise Karakaş denilmektedir. Rivayete göre Türkler kılıçlarını, kemerlerini, atlarının eyerlerini savaşları kazanabilmek için bu taşlarla süslerlerdi. Bu taş firuzeden daha sertti. Süt rengini andırırdı. Bu taşı seller dağlardan Türk ülkesindeki Su vadisi denen vadiye getirirlerdi.¹⁴⁹ Ayrıca Hotan'da bol ve çeşitli yeşim taşları bulunurdu.¹⁵⁰

3.8. Kullanılan Diğer Madenler ve Maden İşletmeciliği

Ebu Reyhan el-Biruni'nin *el-Asaril el-bakiye* adlı eserinde belirttiğine göre; Türk diyarlarında bir dağ vardır. (Doğu Türkistan olabilir) Bu dağda lacivert taşı, belahş, beycazık taşı bulunur. Yine Margan nehrinin tabanından da lacivert taşı çıkarılıp, Horasan bölgesine ihraç edilirdi. Lacivert taşının yanı sıra nehirden belahş, firuze ve diğer kıymetli taşlar bulunurdu.¹⁵¹

Tibet'e giden ticaret yolu güzergâhında yer alan Bedehşah eyaletinde lacivert taşı (lapis lazuli) madeni çıkarılmaktaydı.¹⁵² Keruh'ta diğer madenlerin yanı sıra kurşunda çıkarılmaktaydı.¹⁵³ Yemenin Sana Şehrinde de akik madeni üretilmekteydi. Civa madeni ise madenlerin diğer yabancı madenlerden ayrılması ve hazırlanması için kullanılmıştır. Ayrıca Altın madenin de "malgama" yönteminde civa kullanılmıştır.¹⁵⁴ Yine Karlukların yaşamış oldukları bölgelerde civa ile gümüş madeni çıkarılmaktaydı.¹⁵⁵

4. SONUÇ

İslamiyet öncesi dönemde Türkler kullanmış oldukları madenleri işlerken kolay olandan zor olana doğru bir yol izlemişlerdir. Maden işlemeciliğinde ilerledikçe daha sert madenleri kullanmışlardır. Altın, gümüş ve bakır madenleri işlenmesi kolay olan madenlerdir. Fakat altın ve gümüş madenin doğada az miktarda bulunması onları bir zenginlik göstergesi yapmış haliyle sadece belirli bir kesime sunulabilmiştir. Bakır madeninin ise gerek işlenmesi kolay gerekse doğada bol miktarda bulunuyor olması birçok alanda rahatlıkla kullanılmasını sağlamıştır. Maden işlemeciliğinde ilerleme ile birlikte yapılan eşyalarda bakır ve kalayın karışımından elde edilen tunç kullanılmaya başlanılmış ardından ise demir madeni kullanılmıştır.

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin kullanmış oldukları madenler, hayatlarının hemen hemen her alanında etkili olmuştur. Savaşçı kişilikleri onların madenlerden savaş araç-gereçleri yapmalarına sebep olmuş ve bu sayede birçok savaş kazanmışlardır. Ayrıca madenlerin ticaretini yaparak da ekonomik anlamda güçlenmişlerdir. Ticarete yer yer satır adını verdikleri paraları kullansalar da yanı sıra takas usulü ve savaşlar neticesinde elde ettikleri paraları da kullanmışlardır.

İpek Yolu ve Kürk Yolu sayesinde yapmış oldukları ürünler birçok coğrafyaya yayılmıştır. Ayrıca madencilği bir meslek haline getirmiş olmaları sadece yapmış oldukları ürünlerin ticareti ile sınırlı kalmayıp birçok Türk zanaatkar farklı devletlerde maden işlemeciliğinde görev almıştır. Yine özellikle Hayvan üslubunu yapmış oldukları birçok ürün üzerinde işlemişler ve bu sayede birçok devlet bu sanatı öğrenmiş ve hayranlıklarını dile getirmişlerdir.

¹⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Türk Dili Divanı*, s.429, 521.

¹⁴⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* s.93.

¹⁴⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.183.

¹⁴⁸ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.71.

¹⁴⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* s.202.

¹⁵⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, s.445.

¹⁵¹ El-Biruni, *El-Asaril-Bakiye ani'l-Kuruni Haliye*, (1.Baskı), Mektebatu El-ttakafa Eldiniya, Kahire 2008, s.297-298; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* s.114, 149.

¹⁵² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.91.

¹⁵³ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.270

¹⁵⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.202.

¹⁵⁵ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (1. Baskı), (çev. Ramazan Şeşen), Yedi Tepe Yayınevi İstanbul 2010, s. 67.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman, Varis (2004). “Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme”, *Milli Folklor*, S.61, s.124-133.
- Ahmetbeyoğlu, Ali (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu* (1.baskı). TTK Basımevi, Ankara.
- Ahmetbeyoğlu, Ali (2017). *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul.
- Almas, Turgut (2010). *Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (3. baskı). (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul.
- Baykara, Tuncer (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Bedirhan, Yaşar (2019). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (6.baskı). Eğitim Yayınevi, Konya.
- Çelik, Muhammed Bilal (2010). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Çeribaş, Mehmet (2007). “Türklerde Demircilik ve Şamanlar” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, yıl:14, Sayı:42 (Nisan-Mayıs-Haziran 2007), ss.113-121.
- Çevik, Mustafa (2015). *Kutlu Dağlar Ülkesi Göktürkler*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Diyarbakirli, Nejat (1972). *Hun Sanatı*, MEB Basımevi, İstanbul.
- Durmuş, İlhami (1993). *İskitler (Sakalar)*, (8. Baskı), Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Durmuş, İlhami (2002). “Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat İskit Kültürü” *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.15-20.
- Durmuş, İlhami (2016). *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Eberhard, Wolfram (1942). *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınevi, Ankara.
- El-Biruni (2008). *El-Asaril-Bakiye ani'l-Kuruni Haliye*, Kahire: Mektebatu El-ttakafa Eldiniya.
- Elmalılı Muhammed Hamdi (2014). *Kur'an-ı Kerim Meali*, (10. Baskı), Ayfa Yayınları, İstanbul.
- Erden, Uğur (2017). *İslamiyet Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şey Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Esin, Emel (1997). *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Golden, Peter Benjamin (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Göksu, Erkan (2017). Okla Yükselen Millet. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s. 2469-2481.
- Gömeç, Saadetin (1997). *Türk Kültürünün Ana Hatları*, (2.baskı), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Grousset, Rene (2006). *Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, (çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç (2005). *Hunlar*, (4. Baskı), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gülensoy, Tuncer (2002). *Manas Destanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Güenal, Zerrin (2006). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*, (2. Baskı), Nobel Yayınları, Ankara.
- Herodotos (2017). *Tarih*, Say Yayınları, İstanbul.
- İbn Fadlan (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (1. Baskı), (çev. Ramazan Şeşen), Yedi Tepe Yayınevi, İstanbul.
- İlgen, Abdulkadir (Haziran 1999). “İslamcılık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Hayat” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2, s.97-110.
- İzgi, Özkan (1978). “XI. yy'a Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Yaptığı Ticari Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s.87-106.
- İzgi, Özkan (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İzgi, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-T'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK. Basımevi, Ankara.
- İzgi, Özkan (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK. Yayınevi, Ankara.

- Kafesoğlu, İbrahim (2010). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud (2012). *Divanı Divanü Lügat-it Türk Türk Dili Divanı*, (çev. Fuat Bozkurt), Eğitim Yayınevi, Konya.
- Kitapçı, Zekeriya (1995). *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, Damla Ofset Matbaası, Konya.
- Kitapçı, Zekeriya (2013). *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar, Harezmi Türkleri*, (2. Baskı), Yedi Kubbe Yayınları, Konya.
- Koca, Salim (2002). “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat” *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 15-37.
- Koca, Salim (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK. Basımevi, Ankara.
- Mesudi (2004). *Muruc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2001). *Türk Mitolojisi II*, MEB. Basımevi, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi I*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Pirverdioğlu, Ahmet (2002). “Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği” *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. III Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 44-50.
- Rasonly, Laszlo (1971). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Rawlinson, George (1941). *Herodot Tarihi I*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Tan Matbaası, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Sağır, Caner (2006). *Temim İbn Bahr'in Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabi-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sahillioğlu, Halil (1989). “Altın”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. II TDV Yayınları, İstanbul, ss.532-536.
- Sarıtaş, Eyüp (2010). *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*, Scala Yayınları, İstanbul.
- Sinor, Denis (Derleyen) (2003). *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şen, Serkan (3 Eylül 2008). “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.V, S.3, s.162-172.
- Şeşen, Ramazan (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Yayınları Ankara.
- Taşağıl, Ahmet (1998). “Hazarlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, TDV. Yayınları, İstanbul, ss. 116-120.
- Tekin, Arslan (2010). *Yerin ve Göğünoğlu Metehan Hunların Tarihi*, Kariyer Yayınları, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1970). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Kürşat (2019). “Göktürkler ve Uygurlar”, (Ed. Muhammed Bilal Çelik) *Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayınları, Ankara, ss. 59-78.
- Yusuf Has Hacip (1985). *Kutadgu Bilig* (3.baskı), (çev. R. Rahmeti Arat), TTK. Basımevi, Ankara.
- Yücel, Mualla Uydu (2019). “Türklüğün Eski Çağı”, (çev. Muhammed Bilal Çelik), *Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayınları, Ankara, ss.1-5.